

KAPOSI Zoltán

egyetemi tanár, az MTA doktora
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
professor
University of Pécs Faculty of Business and Economics,
Pécs, Hungary

email: zkaposi@gmail.com

NAGYBÉRLŐBŐL MINTAGAZDA. NÁDOSY KÁLMÁN GAZDASÁGI SZEREPE A DUALIZMUS KORI DÉL-DUNÁNTÚLON

**LARGE RENT SAMPLE FARMER. KALMÁN NÁDOSY'S
ECONOMIC ROLE DURING DUALISM ON THE
SOUTHERN TRANSDANUBIA**

ABSTRACT

The Hungarian agricultural sector developed significantly in the second half of the nineteenth century. This was the time when the Western technologies and innovations were introduced to the domestic agriculture. However, it was important that trained professionals were working on the domestic large estates of whom had extensive knowledge of the Western manufacturing operations and were up to date on agricultural practices. Our study shows a case like this. Kálmán Nádosy (1832-1913) was coming from a middle-class family. In 1861 he – together with his brother István – leased the bankrupted estate of Szentlőrinc owned by the Prince Esterházy family. While leasing the estate he modernised its operations. His marriage with Mária Jeszenszky helped him to socially integrate into the community of land owners in Somogy and Baranya Counties. Nádosy played a leading role in many business organisation and he was the founder of many of them. After the leasing contract ran out he acquired a part of Helesfa village from the prince, north of Szentlőrinc. Later he also acquired lands in Tótkeresztúr and Görösgal from the heirs of Gusztáv Biedermann. By the end of the nineteenth

century his estate comprised more than 2400 hectares of land. He achieved results in viticulture, winemaking, livestock management and forestry. He won numerous street and trade fair awards. He was a great supporter of the Southern Transdanubian Lutheran Church where he worked as a leader for a long time; in the meantime, he also donated to schools and churches.

Kulcsszavak: uradalom, vállalkozó, Dél-Dunántúl, fejlődés, innováció

Keynotes: manor, entrepreneur, Southern Transdanubian, development, innovation

1. Bevezetés

A magyarországi agrárgazdaság a 19. század második felében gyorsan fejlődött. A reformkori nekilendülés után főleg az 1850-73 közti évek hozták a gyors növekedést, a mezőgazdaság aranykorát, majd pedig az 1880-as évekbeli megtorpanás után az 1890-es évektől már az intenzív gazdálkodás útjára léphettek a termelők. Ez volt az az időszak, amikor a hazai közép- és nagybirtokok egyre inkább a piac felé fordultak, s a tulajdonosok birtokaikat racionálisan a jövedelemtermelés érdekében szervezték át.¹ Ebben a folyamatban azonban már nemcsak a hagyományos arisztokrata réteg vett részt, hanem egyre nagyobb szerephez jutottak a más gazdasági ágazatokból érkezők is. Tanulmányukban egy ilyen esetet vizsgálunk, amikor is egy sikeres pesti textilkereskedő családból származó örökösök jelentek meg a Dél-Dunántúlon, ahol nagybérletet vállaltak föl, s eredményes gazdálkodást folytattak. Később egyikük 4300 kat. holdas birtokot szerzett, s mintáértékű gazdálkodást folytatott. Írásunk egyben ahhoz a régi közgazdaság-elméleti kérdéshez is kapcsolódik, hogy honnan is származik a magyar vállalkozó réteg, s a kereskedő tőke milyen szerepet játszott más ágazatok fejlődésben. A Nádossy család esetén keresztül azt mutatjuk be, hogyan lehetett minőségi gazdálkodást végezni egy nagybérleti gazdaságban, s ennek révén milyen lépésekben válhatott egy sikeres bérlő jómódú középbirtokossá Somogy és Baranya megyében a dualizmus korszakában, s ez a tevékenység hogyan kapcsolódott az egyre szélesebbé váló köztevékenységhez.

2. Nagybérletek a dél-dunántúli térségben

A piaci viszonyok erősödésével kiderült, hogy a nagybirtokok irányítása, a termékekkel való kereskedelem, a beruházások levezénylése egyre nehezebben átlátható és művelhető gazdasági szakismeretek nélkül. Nem

véletlen, hogy a hazai nagybirtokokon a 19. század utolsó harmadában a bérletek gyorsan szaporodtak.² A hosszú távú, 20-30 éves bérlet biztos pénzt hozhatott a tulajdonosnak. A bérlőkkel nemegyszer új, vállalkozó szellemű gazdaságirányítás érkezett, amely révén lépések történtek a belterjes gazdálkodás kialakítása irányába. A hazai közvélekedésben a bérlők tevékenységét – sokszor a látens vagy nyílt antiszemitizmus miatt is – általában leszólták. A bérleti gazdálkodás e nézetek szerint egyet jelentett a birtokok lerablásával, tönkretételével, amit a tulajdonosok az idegenek miatt elszenvedtek. Hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy az általunk ismert dél-dunántúli uradalmak esetében a bérleti gazdaságok általában a jól működő agrárüzemek közé sorolhatók. Igen híres, a bérlői pozíción túlmutató, széles társadalmi tevékenységet végző családok sora jelent meg ebben a térségben. Csak néhányat említünk közülük. Híres bérlő volt a térségben Meller Henrik, aki hg. Festetics Tasziló hitbizományi birtokai közül először a vasvári, később a csurgói uradalmat vette bérbe.³ Meller 1908-ban költözött Csurgóra, ahol kastélyt épített. Támogatta helyi gimnáziumot, az egyházat, a Kossuth-szobor felállítását. Állatállománya messze földön híres volt, az 1930-as években húsertés-tenyészetével az ország 12 legjobb, díjazott nagygazdasága közé is bekerült.⁴ Haláláig, 1935-ig kezelte az uradalmat. A 14.000 holdas siklói uradalmat Kremzír Károly, illetve Khón Lipót és Adolf bérelte.⁵ Közülük Kremzír később a gróf Széchényi-féle barsi uradalmat bérelte ki, amelyből 1866-ban megvette a mintegy 700 holdas belcsa-pusztai birtokrészt, ahol kastélyt, s mellette egy hatalmas termelőkapacitású mezőgazdasági szeszgyárat is épített. Kántorjánosi Mándy Samu a hg. Esterházy család óriási kiterjedésű alsólendvai és lenti uradalmát bérelte ki, majd 1891 után a szentlőrinci uradalom került hozzá. A bérlő vagyonsodását jól mutatja, hogy ezzel párhuzamosan megvette Somogyban a hajdani gróf Hunyady, később Sina, majd pedig hg. Ypsilanti tulajdonban volt simongáti uradalmat.⁶ Mándy a szentlőrinci kastélyban élt, később országgyűlési képviselővé választották, több parlamenti bizottságban is szerephez jutott, illetve számos gazdasági társaság és bank vezetésében is helyet kapott. Megjelentek a bérlők között a bankok, a gazdasági társaságok és a gyárak is. Ennek egyik ismert esete a 39.000 holdas Esterházy hg. tulajdonban lévő kaposvári uradalom Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság általi bérlete, ahol a bérlő felépítette a kaposvári cukorgyárat.⁷ A bérbe adott latifundiumok sorába illeszkedett a hercegi család szentlőrinci uradalma is, amit 1861-ben Nádosy István és Kálmán bérelt ki.

3. A Nádósy familia: származás és gazdasági felemelkedés

A Nádósy familia Trencsén megyéből származott, eredeti nevük Tersztyánszky volt. (Nevük írása igen változatos: Trsztyánszky, Tersztyánszky egyaránt előfordul. Tersztye magyarul nádist jelent, innen a későbbi nemesi előnév: nádasí.) A hajdan középbirtokos, később már csak egyszerű köznemesi familia egyes tagjai gyorsan polgárosodtak. Közülük többen Győrben, Pozsonyban iparosként és kereskedőként működtek, de találunk családtagokat a felvidéki és a dunántúli vármegyék hivatali életében is. A familia felemelkedésének egyik szála Nádósy István kereskedőhöz (1794-1866) kapcsolódik, aki az 1820-as években Győrből a gyorsan fejlődő Pestre telepedett át, s a Váci utcában nyitott posztókereskedést, amely a későbbiekben sikeres vállalkozássá vált. 1840-ben jogot kapott a „nádasí” előnév viselésére. Széchenyi és Kossuth barátja volt, 1848-ban a Pesti Ipartestület szervezője, ill. annak választmányi tagja. Jelentős volt karitatív tevékenysége: az evangélikus egyház nagy támogatójaként tartották nyilván.⁸ Felesége az evangélikus, sok helyütt birtokos jószási Purgly-familiából származott, házasságukból 13 gyerek született.

Nádósy István 1861-ig vezette kereskedő üzletét, majd azt átadta gyerekeinek.⁹ A családi osztozkodás eredményeképpen a legidősebb fiú, György lett a pesti üzlet vezetője, míg István (II.) és Kálmán a Dél-Dunántúlra telepedett át, ahol 1861-ben 29 évre bérbe vették a 10.750 holdas, Pécs és Szigetvár között elhelyezkedő Baranya-szentlőrinci uradalmat.¹⁰ Erre az alkalmat az teremtette meg, hogy a 29 uradalomból álló hg. Esterházy birtokkomplexum a rossz gazdálkodás miatt az 1860-as évek elejére csődbe jutott. 1860-65 között a zárgondnokság elrendelésével és különböző zárgondnokok kijelölésével számos tervezet készült a bevételek növelése, valamint az adósságok visszafizetése érdekében. 1861-65 között több birtok eladásához szereztek engedélyt, ugyanakkor hosszú távú uradalmi bérletek kialakításával próbáltak jelentősebb forrásokhoz hozzájutni. Természetesen olyan birtokrészeket, uradalmakat adtak el, amelyek amúgy is rosszul teljesítettek, s inkább vitték a pénzt, mint hozták. Ekkor adták el a lévai, az ipolypásztói, a bujáki, a véglesi, a szádvári, a biccsei, a sztrecsényi, a derecskei és a kisvárdai uradalmakat, s ez azt eredményezte, hogy a korábbi 684.448 holdas hercegi uradalom 466.256 holdra fogyott.¹¹ Ezt a lehetőséget használták ki a Nádósy-testvérek, akik 1861-ben szerződtek. (Van olyan bizonytalan forrásunk, amely szerint még apjuk, I. Nádósy István vette bérbe a birtokot, csak átengedte annak kezelését fiainak.) A Nádó-

sy-testvérek kezdetben Szentlőrincen laktak, pár évvel később viszont az uradalom északi részén fekvő Helesfán építettek egy kúriát. Kettejük közül az idősebb II. István már ismert agrárszakember volt, aki az 1850-60-as években a Gazdasági Lapokban, a Falusi Gazdában és a Kerti Gazdaságban több cikket is publikált.¹²

A szentlőrinci gazdaság mellett 1871-ben a Nádosy István és Kálmán a velük rokoni kapcsolatba került fülekkölcsényi Karczagh Istvánnal és Bélával együtt kibérelték a hg. Batthyány-hitbizomány uradalmait is. (Nádosy István felesége Karczagh Hermina volt.) Az addigi hitbizományi tulajdonos, herceg Batthyány Fülöp 1870-ben halt meg, s az új tulajdonos, herceg Batthyány Gusztáv, aki folyamatosan Londonban élt, nem akarta szétaprózni birtokait, ezért a négy hitbizományi uradalmat (Körmend, Kanizsa, Ludbreg, Inta, mintegy 28.000 holdat) egyben bérbe adta. A bérlet 25 évre szólt. Az ekkor készült vagyonelejtár szerint jó majorságokkal és jelentős állattartással rendelkező uradalmakat vehettek át a bérlők.¹³ Azonban egy váratlan esemény megzavarta a bérleti gazdálkodás működését. Az idősebb testvér, Nádosy II. István 1876-ban, 48 évesen váratlanul meghalt, s mivel annak legidősebb fia, III. István ekkor még kiskorú volt, ezért Kálmán egyedül nem vihette a két bérletet, így Nádosy Kálmán kilépett a Batthyány-hitbizományi bérletből, s csak a szentlőrinci birtokot vezette tovább.

4. Nádosy Kálmán és a szentlőrinci bérleti gazdálkodás

Nádosy Kálmán (1832-1913) a 19. század utolsó harmadában Baranya és Somogy megyében köztisztviselőként álló, a gazdaság számos területén aktív tevékenységet végző elismert agrárszakemberré, korabeli divatos megnevezés szerint gazdává vált. Pedig nem végzett gazdasági iskolát, ellentétben bátyjával.

Kálmán korábban katonának készült; tüzéradakémián tanult, majd huszárkapitány lett, de lábtörése miatt leszerelt, s vállalkozó lett. Ahogyan egy későbbi cikkben megjegyezték: „a kardból sarlót csinált”.¹⁴ Dél-dunántúli társadalmi beilleszkedését elősegítette házassága is. 1866-ban házasodott: a szentlőrinci uradalom mellett lévő bükkösdi és megyefai régi középirtokos családból származó Jeszenszky Máriát (1844-1920) vette feleségül.¹⁵ Az idők során három fiúk és négy lányuk született. A família hosszú távon kívánt berendezkedni e tájon (ezt már a 29 évre vonatkozó bérleti szerződés is mutatta). A gyermekek kiházásításával a Nádosyak rokonságba kerültek a környék nevesebb középirtokos családjaival, így a Jeszenszky, a Fornszek,

a Thassy, a Kammerer, a Folly és a Kacskovics famíliákkal. Nádosy fiait tudatosan taníttatta. Pontosán tudta, hogy a magas szintű iskolai és szakmai végzettség a gazdasági haladás alapfeltétele. Fiai közül Elek Németországban gazdasági akadémiát, Imre Budapesten jogi egyetemet végzett; ugyanakkor Kálmán unokaöccse, III. István szintén Németországban, Hohenheimben végzett gazdasági akadémiát.¹⁶

A Nádosy-testvéreket nyilván motiválta az 1850-es években élénkülő agrárkonjunktúra: az 1873-as gazdasági válságot megelőző két évtizedben igen jelentős kereslet volt a Habsburg Birodalomban mezőgazdasági termékek iránt. A szentlőrinci uradalom kifejezetten jó adottságokkal bírt. Központja, a járási székhelyként is működő Szentlőrinc mezőváros a nyugat felé tartó igen forgalmas úton, Pécs és Szigetvár között félúton feküdt. De még ennél is fontosabb volt, hogy a mezőváros állomása volt a Pécs-Barcs vasútvonalnak, amelyet 1868-ban adtak át, s amellyel a dinamikusan fejlődő Barcson keresztül már el lehetett érni a Déli Vasút vonalait.¹⁷ Hasonlóan nagy jelentősége volt annak is, hogy 1881-82-ben megépült a Kelenföld (Budapest) – Szentlőrinc vasútvonal, amely pedig a főváros közvetlen elérhetőségét biztosította immáron a pécsi kereskedőkön túl a térség más vállalkozóinak is.¹⁸ Szentlőrinc lakossága az 1860-as évek közepén még csak 1250 fő volt,¹⁹ amely azonban a századfordulóra már csaknem megduplázódott (2354 fő).²⁰ Az uradalom földjei 17 kisebb-nagyobb falu határában helyezkedtek el, amelyek nagyjából egy 15-20 km sugarú körben feküdtek, egyedül Istvándi falu lógott ki a körből, amely Szentlőrinc-től mintegy 30 km-re nyugatra található.²¹ A birtok a hg. Esterházyak déldunántúli latifundiumai között kicsinek számított, elég csak arra gondolni, hogy az alsólendvai uradalom 63.000, a kaposvári 40.000, a dombóvári és az ozorai együtt mintegy 99.000 holdas birtokok voltak.²² A domínium döntően a Mecsektől délre feküdt, viszont ki volt téve a nagy esőzések, árvizek idején a Mecsekből és a Zselicből lezúduló patakok szeszélyének, ami miatt jelentős gátépítést és csatornázást kellett végrehajtani. 1866-ban az uradalom területéből 4984 hold volt a szántó, 749 hold a rét, míg az erdő 3945 holdat tett ki.²³ A gazdaságföldrajzi adottságok lényegében minden művelési ágak kedveztek, hiszen jó minőségű szántói, a Bükkösi-patak mentén kaszáló rétjei, a Mecsek nyugati lankáin nagy kiterjedésű erdői voltak. Ellentétben a megszokott gyakorlattal, az erdőket is bevonták a bérletbe.

Nádosy Kálmán jelentős fejlesztések és beruházások eredményeképpen a birtokot mintagazdasággá tette. Folyamatosan javult az eredményesség, amit mutat a növekedő bérösszeg nagysága is, amely 1866-ban még csak 40.000 forint, ezzel szemben az 1890-es években már 86.000 forintot tett ki.²⁴

A nagybérő törekvő, energikus, gazdasági újításokat kereső és alkalmazó vállalkozó volt. Kihasználva az 1880-as évek elejéig tartó agrárkonjunktúris lehetőségeket, számos területen ért el figyelemre méltó eredményt. Ezek közül két ágazatra hívjuk föl a figyelmet. Nádosy komoly eredményeket ért el a szőlészeti-borászati területén. Piacra vagy kiállításokra vitt borai kiválóak voltak. A termékek az Országos Közpince segítségével a legtávolabbi helyekre is eljutottak. Az 1885. évi Országos Kiállítás katalógusa szerint 1867-től Nádosy borait „HELYESFA” (a mai Helesfa falu korabeli neve) bélyeges palackokban hozták forgalomba, amelyek Bécs, London, Calcutta, Párizs stb. kiállításain érmekeket nyertek.²⁵ Lényeges, hogy nemcsak saját boraikra voltak tekintettel, hanem ösztönözték a helyi termelőket is minőségi borok létrehozására. Ezt jól mutatja, hogy az 1879. évi székesfehérvári országos kiállításon Baranyából 24 termelő mutatott be bort, „Ezek között a legtöbbben Helyesfáról valók (egyszerű földművesek), akiket Nádosy úr buzdított a kiállításban való részvételre”.²⁶ Az 1880-as évek közepétől Baranyát is elérte a filoxéra-járvány, s alig pár év alatt végigsöpört a térségen. Ennek következtében a szőlők jelentős részét ki kellett vágni, s új fajtákkal betelepíteni. A megújítás terén Nádosy Kálmán élen járt: saját 28 holdas szőlőjében szénkénegezési eljárással ért el látható eredményeket.²⁷

A másik kiemelkedő tevékenysége az állattartás területén figyelhető meg. Elsődlegesen a szarvasmarha- és a lótarás területén hozott létre maradandót. Még Istvánnal együtt alapították 1869-ben Szentlőrincen az angol, félvér ménest, amellynek tenyésztését Nádosy Kálmán személyesen irányította. A ménes alapját a kladrubai, a lipicai és a szigetvári (volt Czindery) ménesekből vásárolt, de Somogy és Tolna megyei beszerzésekkel is gyarapított állomány adta, amelyhez ismert nevű angol telivér méneket hoztak. Ezek ivadéka az 1880-as évek közepére már évi 42 darabot adtak. A tenyésztés-irány a jóvérű, erős csontozatú ménék mellett a hintós és hámos munkások nevelése volt, amelyeket jelentős számban tudtak piacra is vinni.²⁸

Birtokvásárlás és önálló gazdálkodás

Az Esterházy-bérlet lejártakor (1891) Nádosy már 61 éves volt. Érdekes vonása a korabeli üzleti filozófiának, hogy ekkor már a nyugalmat és a biztos, békés öregkori megélhetés lehetőségét kereste. Ehhez persze egy volt uradalmi bérőnek saját tulajdonú földbirtok kellett. Az európai és a magyar gazdasági gyakorlatban sok olyan esetről tudunk, amikor a kockázatos üzleti tevékenység folytatása után a vállalkozó stabil vagyonba menekítette tőkéjét, vagyis legtöbbször földet, nagybirtokot vásárolt.²⁹

Nádosy esetében adódott, hogy a lehetséges birtok azon a területen legyen, amit már ismert, s ahol korábban gazdálkodott. Nádosy 1891-ben rövid időre Budapestre költözött.³⁰ Erre minden bizonnyal azért is szükség volt, mert az ottani textilüzletet vezető testvére meghalt, s vélhetően örökösödési kérdések merültek föl. Később azonban visszatért, s Esterházy hercegtől földet vásárolt Helesfán. Erre az alkalmat az adta, hogy a szentlőrinci uradalom nem volt a hitbizomány része, vagyis abból szabadon lehetett birtokrészeket eladni, ráadásul az új bérlő nem is akarta az egész uradalmat kibérelni. Ezt követően a Biedermann Gusztáv halála után az özvegyéhez került mozsgói uradalomból tudott még birtokrészeket vásárolni:³¹ 1892-ben megvette a Helesfától nem messze lévő, már Somogy megyébe eső Tótkeresztúr (ma Almáskeresztúr) urasági földjét, majd pedig szintén Somogyban a Szigetvártól nyugatra lévő, közigazgatásilag Kistamásihoz tartozó Görösgal-puszta egy részét is, amit nagy valószínűséggel kiegészített még több kisebb birtokdarabbal is. Ezt könnyen megtehetette, mivel ezen a vidéken (Kistamási, Molvány, Nemeske, Görösgal stb.) egyre másra váltották egymást különböző birtokosok: a terület kis- és közepes méretű, pár száz holdas nemesi földekből állt, amelyeken sokszor hamar túladtak a birtokosok.³² A helesfai, tótkeresztúri és görösgali földek együtt 1895-ben már 4230 holdat tettek ki, amely jóval meghaladta a környék középbirtokosainak földállományát.³³

Helesfán 1417 holdas birtoka volt Nádosy Kálmánnak. A település a Mecsek déli lankáin feküdt, ezért nem véletlen, hogy abból 1265 hold (89%) erdő, s mindössze 116 hold volt a szántó.³⁴ Az erdő sokoldalú jövedelemforrás volt abban az időben, a korszerű erdőművelés révén, fordarendszerben művelve a faértékesítés, de azon túl a vadászati lehetőségek is sokat adhattak a birtokosnak.

Nádosy munkásságában sok esetben látszik a természet szeretete, a természeti értékek megóvása, amelynek számos példája még ma is látható. Így például Gyűrűfű falunál található az Isten kútja, ahol a forrás mellett emlékkő áll, amit 1862-ben a Nádosyak helyeztek el. A kövön ez olvasható: „Vándor, ha szomjúság ér itt, e rengeteg erdőben, állj meg itt az Isten-kútnál, enyhet találsz itt e kemény bükkfa tövében. Vedd az ivókat kezédbe, éltesd szegény magyar hazát. A bor hevít, a víz életet, de a bornak ára vagyon, vizet a természet ingyen ad. 1862.”³⁵

A birtok különlegességét adta a 20 hektáros „kastélypark”, amelynek különleges volt a növényzete. A Nádosy testvérek általában Szentlőrincen laktak, de 1864-ben felépítették az első helesfai kúriát is a falutól távol a dombtetőn (Nádosy-telep). Ez a földszintes, fehérre meszelt 9 szobás udvar-

ház volt az az épület, ahol Nádosity Kálmán lakott a századforduló idején. A ház sokáig hangos volt a rendezvényektől, összejövetelektől.³⁶ A parkban helyezték el apjuk emlékére 1876-ban a Ferenczy István által készített fehér márvány oroszlánszobrot.³⁷ A másik különlegesség Nádosity 28 holdas, saját tulajdonú szőlészete és borászata volt. (Tegyük hozzá, hogy testvére fiának, III. Istvánnak is volt egy 70-80 holdas szőlője Helesfán, ahol az 1890-es években gazdálkodott.).

A Görösgal központú birtok 1895-ben 2813 holdat tett ki. Ezt a birtokot Nádosity Kálmán fiával, Elekkel együtt használta, aki később annak nagy részét örökölte is. A falu adottságai már jobban kedveztek a mezőgazdasági termelésnek: 805 holdon folytathattak szántóföldi növénytermelést. A gazdaságban 30 állandó cselédet foglalkoztattak. 169 hold rét és 124 hold legelő szolgálta az állattartást, míg a jókora méretű, 1662 holdas erdő foglalta el a birtok 59%-át. Hozzátehetjük, hogy ezeken a dél-dunántúli területeken a jelentős arányú erdő egyáltalán nem ritkaság. A görögali gazdaság különlegessége az állattartásban látható: 1895-ben 190 szarvasmarhát, 57 lovat és 343 sertést tartottak.³⁸ Piacként Szigetvár és Pécs szolgált. Ehhez persze gazdasági beruházásokra volt szükség: az istállózó állattartáshoz tégláépületek, takarmánytárolók kellettek, ekkora létszámú sertésállományról való gondoskodás már komoly méretű sertéstelepeket feltételezett. Az 1890-es évek vége felé a korosodó Nádosity Kálmán már egyre inkább átadta a birtokirányítást fiának, Nádosity Eleknek.

5. Gazdasági köztevékenységének szélesedése

Nádosity Kálmán dél-dunántúli beilleszkedését nagyban elősegítette, hogy Pécs városban, illetve Baranya és Somogy megyében egyre több gazdasági köztevékenységet látott el. Mutatja ezt az is, hogy 1877-ben Pécssett feleségével együtt 28.000 forintért házat vásárolt: a korábban birtokszomszédnak számító dezséri Országgh-család házat vették meg a Szechenyi tér 12. sz. alatt.³⁹ Erre azért is szüksége volt, mert tevékenysége egyre inkább a dinamikusan fejlődő városhoz kötötte, amely ugyan önálló törvényhatósági jogú város volt, de ugyanakkor Baranya vármegyének is a központja. Nádosity hosszú időn keresztül tagja volt Baranya vármegye közgyűlésének, 1887-ben (vagyis még szentlőrinci bérlő korszakában) 2. volt a megyei virilislistán.⁴⁰

Fontos szerepet töltött be az 1872-ben megalapított Baranyavármegyei Gazdasági Egyesületben. Ebben az időben sorra alakultak a megyei gaz-

dasági egyesületek, például a szomszéd Somogy megyében már 1860-ban létrehozták a Somogyvármegyei Gazdasági Egyesületet.⁴¹ Nádosy előbb al-elnöke, majd 1877-1892 között elnöke volt a baranyai egyesületnek. 1875-ben elindították az egyesület Gazdasági Néplap című kiadványát, Liebbald Béni szerkesztésében és Taizs Ferenc nyomtatásában. István 1876. évi halála után Nádosy Kálmán egyedül is folytatta a munkát egészen 1892-ig.⁴² Az egyesületi munka során szorgalmazta az egyoldalú szántógazdálkodás megváltoztatását, az új módszerek alkalmazását. Ismertek voltak például a megyében az általa szervezett szántóversenyek, ahol a kisgazdák is elleshették a modern művelési módszereket. Elnöke volt a Baranya megyei Lótenyésztési Bizottságnak. Gazdálkodása mellett kisebb szakmai cikkeket is publikált hazai folyóiratokba. Nádosy az Országos Erdészeti Egyesület alapító tagja volt.⁴³ Alapvetően érdekelt volt abban, hogy a kereskedelmi lehetőségei szélesedjenek, ezért 1894-ben a Szigetvár-Kaposvár vasútvonalat kialakítandó társaság ülésén 10.000 forint támogatást ajánlott fel a vasút létrehozásához.⁴⁴ Ez persze a jelen lévő órásbirtokosok (Biedermann, Széchényi stb.) sokkal nagyobb összegű felajánlásai mellett eltörpült, de nem is volt elvárható egy párezer holdas középirtokostól nagyobb áldozat.

A korabeli agrárgazdasági eredmények megismertetésében és a paici részesedés növelésében nagy szerepe volt a különböző kiállításoknak, vásároknak, amelyeket rendszerint a nagyobb városokban rendezték meg. Pécsen az első nagyobb kiállításra 1888-ban került sor, amely egyben országos kiállításként is funkcionált. Maga a rendezés gondolata a Baranya megyei Gazdasági Egyesület és az 1882-től működő Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara köréből indult ki. Előbbinek elnöke Nádosy Kálmán, utóbbinak titkára Záray Károly volt, ők ketten tettek legtöbbet a kiállítás megrendezéséért. Nádosyt az 1888. évi Pécsi Országos Kiállítás Végrehajtó Bizottságának elnökévé választották.⁴⁵ A kiállítást jelentős szervező munka előzte meg, végül 923-an jelentették be részvételi szándékukat. Alapvető jellemzője volt ennek a kiállításnak, hogy az európai mintáknak megfelelően a jelesebb kiállítók meseszerű kastélyokra hasonlító, szép, könnyen felállítható és elbontható pavilonokat építettek fel, amivel varázslatossá kívánták tenni termékeiket a látogatók számára. Tény, hogy már az első napon 3000 látogató nézte meg a kiállítást.⁴⁶ Az országos gyakorlatnak megfelelően díjakat is osztottak, amelyek nagy részét a pécsi vállalkozók kapták. Bár a borkultúra filoxeravész okozta nehézségei árnyékot vetett a rendezvényre, összességében mégis sikeres volt a pécsi kiállítás.⁴⁷

Nádosy felismerte, hogy a 19. század vége felé egyre nagyobb szükség volt az agrárium vertikális kapcsolatainak mélyítésére és a többi ágazattal

való összekapcsolódásra. Erre a dél-dunántúli vidék egy különleges gazdasági adottsága adott alkalmat. A Dráva mentén és a szlavóniai területeken a lakosság egyik fő megélhetési forrása már régóta a sertéstartás volt. Magyarországon a 19. század második felében gyorsan terjedt a sertéstartás, ez volt a nagy mangalica-korszak. Jól mutatja ezt, hogy 1870-ben 124.756, míg 1884-ben már 131.260 sertést tartottak Baranyában.⁴⁸ Azok a vállalkozások, amelyek e hatalmas tömegű sertés összegyűjtésével, hizlalásával és értékesítésével foglalkoztak, nagyon jól járhattak. A legnagyobb ilyen sertésértékesítő vállalat Kőbányán jött létre, míg a Dunántúlról már száz éve a soproni kereskedők vitték ezerszámra a sertéseket Ausztria és Németország piacaira. Ebből a hatalmas piacból akartak kiharcolni maguknak egy szeletet a baranyai és pécsi vállalkozók, főleg azután, hogy a vasúti összeköttetések kiépültek a fontosabb piacok felé.

Alkamat adott a szervezésre az is, hogy Pécsen, az akkor kb. 25.000 fős városban egy 1879. március 17-i városi tanácsi határozat megtiltotta a belvárosban való disznótartást és a húsfeldolgozók működtetését, így a sertéstartás a külvárosokba szorult. Ezt követően merült föl egy, a város határában létesítendő sertéshizlaló telep kialakításának a gondolata. A kötelező adminisztratív körök után 1884-ben létrejött a „Szontagh és társai pécsi sertéshizlaló és előlegezési társaság” 20 taggal, köztük Nádasy Kálmánnal. Ez a társaság kötött szerződést a várossal a sertéshizlaló telep felépítéséről, amit a Sziget külvárosi területen, a Megyeri út mentén építették föl. A telep folyamatosan bővült, egyre több beruházás történt (ólak, gőzmalom, nagy teljesítményű artézi kút stb.), s növekvő számú állatot tudtak befogadni hizlalásra. A versenyképesség fenntartása, a továbblépés és a bővítés már részvénytársasági formát követelt. A betéti társaság 1890-ben alakult át Pécsi sertéshizlalda és áruraktár részvénytársasággá.⁴⁹ Az igazgatóság tagjai tapasztalt gazdákból, iparosokból, kereskedőkből, szakemberekből kerültek ki. Nádasy Kálmán, mint a vállalat egyik megalapítója, a társaságnak vezető férfia és elnöke oroszánrészt vállalt a cég működtetéséből. A vállalat sikeres volt: 1884-1908 között 382.952 korona nyereséget termelt, ezalatt osztalékként évi átlagban 4,5%-ot fizetett.⁵⁰ Mellette a vállalati vagyon folyamatosan növekedett. A cég az 1890-es években évi 1500-2000 sertést vitt ki Németországba,⁵¹ de a 20. század eleji német beviteli szabályok szigorodása után Ausztria maradt a külső piac. Nádasy írta meg a vállalat első negyedszázados történetét is 1909-ben, amely könyv formában is megjelent. (A cég vezetése halála után arcképét megfestette, s azt az elnökség üléstermében helyezték el.)

Társadalmi szerepvállalásai is segítették a dél-dunántúli társadalomba való betagozódását. Apja és bátyja nyomdokain járva támogatta az evangélikus egyházat. 1876–1901 között a pécsi ágostai hitvallású Evangélikus Egyházközség világi elnöke volt, s ennek során anyagilag és szervezéssel is segítette egyházát.⁵² Társadalmi tevékenységét koronázta meg két kitüntetés: 1879-ben a király Nádosy Kálmánnak, a törvényhatósági bizottság tagjának a közigazgatás terén tanúsított sikeres működéséért a Ferencz József rend lovagkeresztjét adományozta,⁵³ majd pedig 1889-ben „*a közügyek terén szerzett érdemei elismerésül*” királyi tanácsosi címet kapott.⁵⁴

6. Az örökség és sorsa

A századforduló környékén már csaknem 70 éves Nádosy Kálmán 1901 után a gazdálkodástól visszavonult, a továbbiakban Helesfán élt a kúriájában feleségével és két évvel idősebb, de hajadon maradt nővérével, Idával.⁵⁵ A görögali gazdaságot egy ideig még fiával együtt vezette, ezért néha ott is lakott, a régi, barokk stílusban épült kúriában. Nádosy Kálmán 1913-ban halt meg a görögali házban.⁵⁶ Természetesen az igen szapora család miatt a birtokok egyben tartására nem volt sok esély. Nádosy Kálmánnak hét gyereke volt és számos unokája; ugyanakkor testvére, II. István ágát is ki kellett elégítenie, hiszen az 1890-es években végbe vitt földvásárlásai abból a pénzből történtek, amit testvérével, illetve annak fiával, III. Istvánnal együtt szerzett. Egy igen bonyolult öröklési modell sejlik fel szórt forrásaink alapján, de mindennek az alapja az volt, hogy szét kellett választani a két főág (Kálmán és II. István) vagyoni igényeit.

Az egyik kérdés Helesfa volt, ahol az 1890-es évek elején még egy „kúriát” építettek, minden bizonnyal II. István leszármazottainak. Ez már arra utal, hogy ezt a földet megosztották. A továbbiakban III. István (1854–1926) a rá eső részeket eladogatta. Ami Kálmán ágának Helesfán megmaradt, az a már korábban jelzett szőlő volt az egyik kúriával, parkkal. A birtokszerző 1913. évi halála után Helesfa rá eső részét az özvegye örökölte, majd annak 1920. évi halála után Kálmán nővérére, Idára szállt; 1923-ban pedig Kálmán második fiára, Nádosy Imrére, a későbbi budapesti rendőrfőkapitányra. Nádosy Imre örökölte 1913 után a pécsi Széchenyi téri házat is, amit hamar, 1917-ben el is adott. Imre földjének másik részét az 1400 holdas görögali birtoktest 500 holdja képezte, amit azonban budapesti életvitele miatt bátyja, Elek kezelte.⁵⁷ A tótkeresztúri 1800 hold birtokot 1914-ben az örökösök bérbé akarták adni, a háború előtt többször hirdették is a

Köztelekben. Bérló azonban vélhetően nem akadt, ezért e földnek is átala-
kult a tulajdonszerkezete.⁵⁸ A birtok nagy része Kálmán 1868-ban született
lányáé, Nádosy Máriáé lett, akinek férje a középirtokos Kammerer Ferenc
volt, így a későbbiekben a Kammerer-família rendelkezett a földdel. Tót-
keresztúron (Elek-majorban) volt egy ma is meglévő kúria. De örökölt Tót-
keresztúr alammelléki határából Nádosy Elek is 122 holdat. Szintén földhöz
jutott Nádosy Kálmánnak 1876-ban született utolsó fia, vagyis II. Kálmán
két gyereke, a háború előtt még kiskorú III. Nádosy Kálmán és Nádosy
Dóra, akik ebből a földből az alammelléki határban 192 holdat, a mozsgói
határban 335 holdat kaptak.⁵⁹

Nádosy Kálmán fiai közül csak Elek (1872-1934) folytatta apja sikeres
gazdasági tevékenységét. Görösgal nagy része a kezére került, amely egy
tagban lévő, jó minőségű területet jelentett. Az 1920-as évek közepén,
vagyis már túl a Nagyatádi-féle földreform birtokcsökkentő lépésén, az
ott lévő földje 815 holdat tett ki, amelyből 541 hold szántó, 188 hold pedig
legelő volt,⁶⁰ amelyből látszik, hogy továbbra is alapvetően szántóföldi
növénytermesztéssel és állattartással foglalkozott. Nádosy Elek tagja volt
a megye törvényhatósági bizottságának,⁶¹ míg az 1928. évi országgyűlési
választásokon a Szigetvári választókerület képviselőjévé választották.⁶²
A többiek azonban a gazdálkodás terén nem voltak túl sikeresek. Nádosy
Imre főkapitány, miután kiszabadult a frankhamisítási botrányban játszott
szerepe miatt a börtönből, nem akart gazdálkodni, sem politizálni, s élete
maradék részét filmforgalmazással s egyéb tevékenységekkel töltötte.
A másik ágon Nádosy III. István (1854-1926) mikor lejárt a szentlőrinci
bérlet, Szlavóniában bérelt egy földet, majd ezt követően felesége (Forn-
szek Zsuzsanna) birtokán, Boldogasszonyfán gazdálkodott.⁶³ Ezt a földet
adta 1910-ben fiának, majd Pécsre költözött, ahol 1927-ben halt meg. Fia,
IV. István megkapta a boldogasszonyfai birtokot, ami aztán csődbe jutott,
míg Margit a helesfai szőlőt és kúriát kapta. 1910-ben házasodott: férje
Mattyasovszky-Zsolnay Tibor lett, s a pár a háború előtt át is építette a
helesfai épületet mai kastélyformájára.⁶⁴

7. Összegzés

A fenti esetből látható, hogy a 19. századi piacgazdaság működése során
a vállalkozói életutak igen különlegesek is lehettek. Nádosy Kálmán pesti
kereskedő családból származott, testvérével együtt uradalmi nagybérló lett,
majd harminc éves bérleti gazdálkodása során anyagilag megerősödve egy-

részt elismert gazdasági szakemberré, másrészt jómódú középbirtokossá vált. Sok példa igazolja, hogy a dél-dunántúli megyék agrárgazdaságának jót tett, hogy kívülről jött vállalkozók jelentek meg a térségben, akik racionális felfogásukkal, jövedelemtermelő attitűdjükkel alapvetően formálhatták át a helyi környezetet. Nádosy nevéhez minőségi gazdálkodás, magas szintű szervezőkészség és áldozatosság, egyházához és identitásához való szoros kötődés kapcsolódik. Sok évtizedes munkájával sokat tett a baranyai és somogyi agrárgazdaság fejlesztéséért.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Orosz István (1989): 821-831. old.
- 2 A bérletekhez lásd: Puskás Júlia (1962) című kandidátusi disszertációját.
- 3 Lásd: Gazdacímtár (1911) táblázatos adatait.
- 4 <http://www.csurgo.hu/hu/hirek/1-hirek/369-hazak-es-lakoik-a-meller-kastely>
- 5 Czeininger Tamás (2001): 22. old. Forrásközlés, 1903. évi összeírás.
- 6 Mándy életére: Parlamenti Almanach (1926): 320–321. old.
- 7 Újváry Imre (1914): 333. old.
- 8 Nádossy I. István életéhez lásd: Vasárnapi Újság, 1864. június 19. (25. szám) 1-2. old.
- 9 F.: Vasárnapi Újság, 1888. aug.1.
- 10 Nyulászsné Straub Éva (1976): Melléklet. (A települést ma Szentlőrincnek hívják.)
- 11 Lásd: Nyulászsné Straub Éva (1976) adatait.
- 12 Szinnyei Merse Pál (1903): <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>
- 13 HU MNL OL P 1313. Fasc. 138. 1871. év.; Fasc. 139. No. 374.; No. 535–549; 374.; MNL VaML VII–1/d/bb. Fasc.17. III. 26/117/1882.
- 14 Vasárnapi Újság, 1888 (33. szám), 538. old.
- 15 A Jeszenszkyekre lásd: Sonkoly Károly (1995): 199-254.old.
- 16 Mattyasovszky-Zsolnay Péter szíves közlése.
- 17 Barcs gazdasági változásaira lásd: Szabó Máté (2021)
- 18 Erdősi Ferenc (1986): 393-398. old.
- 19 Fényes Elek (1866): 39. old.
- 20 Népszámlálás (1900): 2. 186. old.
- 21 Lásd: HU-MNL-OL S 16. No. 0520. uradalmi térképet.
- 22 Kaposi Zoltán (2014/b): 246. old. alapján.
- 23 Nyulászsné Straub Éva (1976): 3. sz. melléklet alapján.
- 24 Uo. 9. sz. melléklet; ill. lásd még: HU-MNL-OL S 16. No. 0520.
- 25 Kiállítási Katalógus (1885) alapján.
- 26 Pécsi Figyelő, 1879. június 21., 2. old.
- 27 Lásd pl. Borászati Lapok, 1897. szeptember 12., 562. old.
- 28 A méneseleíráshoz: Vadász- és Verseny-Lap, 1885. június 25., 276. old.
- 29 A legismertebb esete ennek a folyamatnak a híres közgazdász, David Ricardo tevékenysége.
- 30 Pécsi Figyelő, 1891. május 16., 2. old.

- 31 Kaposi Zoltán (2019): 138. old.
- 32 Kaposi Zoltán (2019). Görösgal előbb Kistamásihoz, később Nemeske faluhoz tartozott.
- 33 Gazdacímtár (1895): 73., ill. 109. old. adatai alapján.
- 34 A méretekre: Gazdacímtár (1895): 73. old.
- 35 <http://baranyatermeszetbarat.hu/index.php/lexikon/58-del-zselic-lexikona>
- 36 A visszaemlékezéshez lásd: Nemzeti Újság, 1928. május 27., 10. old.
- 37 Pusztai László (1981): 292-293. old.
- 38 Gazdacímtár (1895): 109. old.
- 39 Lásd Madas József (1977) adatait.
- 40 Nagy Imre Gábor főlevéltárosnak, a MNL BaML osztályvezetőjének szíves közlése.
- 41 Molnár István (1929): 5. old.
- 42 Pécsi Figyelő, 1896. április 3., 5. old.
- 43 Erdészeti Lapok, 1913. március
- 44 Erdősi Ferenc (1983): 223. old.
- 45 Vasárnapi Újság, 1888. augusztus 12. (33. szám) 1–2. old.
- 46 Bezerédy Győző (1996): 37. old.
- 47 Uo. 38-39. old.
- 48 Várady Ferencz (1896): 552. old.
- 49 Sertéshizlaló 1909. 38. old.
- 50 Uo. 47. old.
- 51 Ágh Timót (1894): 240. old.
- 52 Baldauf Gusztáv (1926): 43-45. old.
- 53 Pécsi Figyelő, 1879. november 15. 2. old.
- 54 BFL. K 20. No. 69151. 1889. ikt. szám: 109.
- 55 Mattyasovszky-Zsolnay Péter szíves közlése.
- 56 Nádosy Kálmán halálához lásd: Pécsi Napló, 1913. március 2., 4. old.
- 57 Nádosy Imre örökségéhez lásd pl.: Pécsi Napló, 1926. január 8., 3. old.
- 58 Köztelek, 1914. május 9, 16. és 20. old.
- 59 Lásd: Gazdacímtár (1911) és Gazdacímtár (1925) adatait.
- 60 Gazdacímtár (1925): 283. old.
- 61 Dunántúl, 1934. szeptember 1., 3. old.
- 62 Kis Újság, 1928. március 9., 5. old.
- 63 Pécsi Napló, 1926. július 21., 3. old.; Újság, 1926. július 21., 6. old.
- 64 Mattyasovszky-Zsolnay Péter szíves közlése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágh Tmót (1894): Pécs szab. kir. város múltjából és jelenéből. Pécs
- Baldauf Gusztáv (1926): A Pécsi Ág. Hitv. Ev. Egyházközség története keletkezésétől 1917-ig. Pécs
- Bezerédy Győző (1996): A pécsi vásárok 1846–1937. In: B. Horváth Csilla – Bezerédy Győző: A pécsi vásárok 150 éves története. A termékbemutatótól a nemzetközi vásárig. Pécs
- Czeininger Tamás (2001): Gróf Benyovszky Móric főispán. Abaliget
- Erdősi Ferenc (1983): Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX–XX. században. 4. A vasúthálózat kialakulása. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 1983. Kaposvár
- Erdősi Ferenc (1986): Baranya közlekedési hálózatának fejlődése a 19. század második felében. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás 1985-1986. 393-416. Pécs
- Fényes Elek (1866): Magyarország ismertetése statisztikai, földirati s történelmi szempontból. Pest. 1. kötet
- Kaposi Zoltán (2014/a): A föld és a család kapcsolata a dél-dunántúli középbirtokosok körében a 18–19. században. In: Kult László – Ódor Imre (szerk.): Rangos famíliák - jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon. Pécs.
- Kaposi Zoltán (2014/b): A herceg Esterházy család magyarországi földbirtoklása. In: Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüsi László – Schmidtmayer Csaba (szerk.): Griff karddal és rózsával. Az Esterházy család története. Annales Tataienses VII. Tata. 237-260.
- Kaposi Zoltán (2019): Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 14. Budapest
- Kiállítási Katalógus (1885): Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás Katalógusa. Budapest
- Madas József (1977): Pécs telkei, házai és utcái. Az 1977. kiadású könyv elektronikus feldolgozása. In: http://mnytud.arts.unideb.hu/madas/adatbazis.php?kozvetett=N%C3%A1ldosy&teljes_keres=text
- Molnár István (1929): A Somogy Vármegyei Gazdasági Egyesület története. Kaposvár
- MVV Somogy (1914): Magyarország vármegyéi és városai 17. Somogy. (Szerk. Csánki Dezső). Budapest
- Nyulászsné Straub Éva (1976): A hg. Eszterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei. Budapest. ELTE, Doktori értekezés. (Kézirat).

- Orosz István (1989): A mezőgazdaság modernizálása. Magyar Tudomány 34. (1989) 10-11. 21-31.
- Parlamenti Almanach (1926): Baján Gyula (szerk.): Parlamenti Almanach az 1922–27. évi Nemzetgyűlésre. Budapest
- Puskás Júlia (1962): A földbérletek elterjedése és szerepe a mezőgazdaság tőkés fejlődésében a XIX. század végéig. Kandidátusi disszertáció (Kézirat). Budapest, MTA Könyvtár
- Pusztai László (1981): Ferenczy István orosz-lánszobra Helesfán. Művészettörténeti Értesítő 30. (1981) 4. 292-293. old.
- Sertéshizlaló (1909): A Pécsi Sertéshizlaló Társaság huszonöt éves fennállása (1884–1909). Pécs
- Sonkoly Károly (1995): A megyefai Jeszenszky-kastély. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás 1995. Pécs
- Szabó Máté (2021): „Chicagonak indult, Barcs lett belőle...”. Barcs gazdasági fejlődése a dualizmus korában. Közép-Európai Közlemények XIV. évf. (2021) 1. No. 52. 33-56. old.
- Szinnyei Merse Pál (1903): Magyar írók élete és munkái. 9. kötet. Budapest. Elektronikus változat: <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>
- Újváry Imre (1914): Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In: Csánki Dezső (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai 14. Somogy. Budapest. 301–343.
- Várady Ferenc (1896): Baranya múltja és jelenje 1. kötet. Pécs

Sajtóforrások

- Borászati Lapok, 1897.
- Dunántúl, 1913, 1926.
- Erdészeti Lapok, 1913.
- Kis Újság, 1928.
- Köztelek, 1914.
- Nemzeti Újság, 1928.
- Pécsi Figyelő, 1897, 1888, 1891, 1896.
- Pécsi Napló, 1913, 1926.
- Új Katedra, 2010.
- Újság, 1926.
- Vadász- és Verseny-Lap, 1885.
- Vasárnapi Újság, 1864, 1888.

Levéltári források

HU MNL OL S 16. No. 0520. Térkép a szentlőrinci uradalomról.

HU MNL VaML VII – 1 / d / bb. Fasc. 17. III. 26/117/1882.

BFL K 20. Király személye körüli miniszter levéltára. Elnöki iratok. No. 69151.

Év: 1889. Iktató szám: 109.

HU MNL OL P 1313. Fasc. 138. 1871. év.

HU MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 374.; No. 535–549.

Statisztikai források

Gazdacímtár (1895): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. Budapest, 1897.

Gazdacímtár (1911): Rubinek Gyula (szerk.): Magyarországi Gazdacímtár. Budapest

Gazdacímtár (1925): Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest.

Népszámlálás (1900): A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2. rész: A népesség foglalkozása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 2. kötet. Budapest, 1904.

